

Jelena Čuković*Institut za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu*

jelena.cukovic@f.bg.ac.rs

<https://orcid.org/0000-0003-2061-5232>

„Teško onoj kući u kojoj pomodarka gospodari“: Analiza negativnih narativa o modi u srpskoj štampi krajem 19. i početkom 20. veka*

Apstrakt: Diskurs o modi kao negativnom društvenom činiocu oduvek je postojao paralelno s diskursom o modi kao pozitivnom/kreativnom/emancipatorskom društvenom činiocu, ali je i u određenim društvenim okolnostima slabio i jačao. Konzervativnim narativima u javnosti se prihvatanje i praktikovanje određenih modnih aspekata neretko označavalo kao nepromišljenost, povodljivost, lakomislenost ili čak izdaja, koja je svojstvena mladim naraštajima, a naročito ženama. Kroz analizu tekstova iz štampe na srpskom jeziku u periodu krajem 19. i početkom 20. veka, kada je negativni diskurs o modi bio dominantan, namera mi je da detektujem i kategorizujem glavne motive u argumentima prikazivanja mode kao nečeg tuđeg i negativnog. Preliminarnim uvidom u građu može se primetiti česta osuda karaktera i etike „onih koji prate modu“, zabrinutost za telesno zdravlje te osobe i posledično svemu tome, narušavanje integriteta čitave zajednice kojoj ti pojedinci pripadaju. Cilj istraživanja je bolje razumevanje tog aspekta društvenog i političkog života mode, to jest njene instrumentalizacije unutar štampe i drugih glasila kojima su se kroz istoriju srpskog društva nadzirali kulturni identiteti.

Ključne reči: moda, konzervativne ideologije, rod, telo, moral, štampa, *Seljanka*

Uvod

Pojam *pomodarka* predstavlja opšte moralističko mesto javnog diskursa u štampi na srpskom jeziku krajem 19. i početkom 20. veka. Pretraga arhivirane

* Tekst je nastao na osnovu izlaganja predstavljenog na nacionalnom naučnom skupu „Društveni život mode u Srbiji od 19. veka do danas“, koji je u organizaciji Odeljenja za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta održan u Beogradu 23. i 24. maja 2025.

periodične štampe iz tog vremena daje više od devedeset rezultata,¹ a gotovo svaki od njih pojavljuje se u izrazito negativnom kontekstu. Taj izraz se često koristi bez dodatnog objašnjenja, uz pretpostavku da čitaoci već znaju na kakvu vrstu osobe (najčešće ženske) on upućuje. Pomodarka se u tom diskursu javlja i kao direktan opis, i kao metafora.

U ovom radu razmatram način na koji se pojam pomodarstva i pomodarke instrumentalizuje u javnom diskursu, sa ciljem da pokažem na koje sve načine funkcioniše kao sredstvo oblikovanja društvenih stavova i normi.

Najpre ću pružiti istorijski kontekst, osvetljavajući društvene, političke i kulturne okolnosti perioda u kojem se taj izraz učvrstio u javnom govoru. Potom ću se osvrnuti na širu sliku konzervativne štampe, kako bih pokazala rasprostranjenost i ustaljenost njegove upotrebe, da bih zatim fokus suzila na jedan specifičan izvor – časopis *Seljanka*. Zatim ću predstaviti podatke o ovom listu i dva odabrana teksta koja čine građu istraživanja. Njih ću najpre analizirati sa stanovišta sadržaja i strukture, a potom ih podvrgnuti široj antropološkoj interpretaciji i kontekstualizaciji, oslanjajući se na odabrani teorijski okvir koji će biti posebno objašnjen i primenjen u završnom poglavlju rada.

Istorijski kontekst i pomodarka u srpskoj štampi krajem 19. i početkom 20. veka

Kraj 19. i početak 20. veka na ovim prostorima obeležili su intenzivni procesi modernizacije, urbanizacije i političkih previranja koji su snažno uticali na svakodnevni život i kulturu, uključujući i modu. U ovom periodu, Srbija² je još uvek mlada država, tek nekoliko decenija udaljena od osmanske vlasti, ali prepoznata kao nezavisna kraljevina. Politički okvir oblikuju dinastičke smene, stalne napetosti između liberalnih i konzervativnih struja, te sve izraženija orijentacija ka evropskim modelima društvene organizacije i kulturnih obrazaca (Stojanović 2010, 28-33).

Nakon donošenja Zakona o štampi iz 1881, koji je liberalizovao osnivanje novina, srpska javna scena doživljava pravi procvat periodike (Popov 1983). Političke borbe u ovom periodu bile su neraskidivo povezane s ideološkim bor-

¹ Za pretragu sam koristila digitalizovani korpus Univerzitetske biblioteke „Svetozar Marković“, koja ima bogat fond većine časopisa koji su izlazili u tom periodu. Link ka pretraživaču može se naći u spisku izvora na kraju rada.

² U radu često koristim naziv *Srbija* zbog kontinuiteta sa današnjom državom ali u posmatranom periodu ona je nosila različite zvanične nazive: najpre Kneževina Srbija (1815–1882), zatim Kraljevina Srbija (1882–1918), a nakon Prvog svetskog rata Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (1918–1929), odnosno Kraljevina Jugoslavija (1929–1941).

bama oko modernizacije društva, pri čemu je moda neretko ulazila u domen političkog i moralnog komentara.

U istom razdoblju Beograd prolazi kroz transformaciju iz orijentalne varoši u modernu prestonicu sa popločanim ulicama, uređenim trgovima i javnim prostorima, što je simbolizovalo širu evropeizaciju načina života (Stojanović 2008). Uz arhitektonske promene razvija se nova urbana kultura, naročito među mladima, s novim obrascima ponašanja, stila i odevanja. Vizuelni izvori iz tog vremena beleže slojevitost društva i izražavanje društvenog statusa kroz odeću i javni nastup (Prošić Dvornić 2006), dok studije o modi pokazuju kako se trendovi oblikuju na raskršću lokalnih tradicija i zapadnoevropskih uticaja (Maskareli 2013, 2019; Velimirović 2007; Ivanović Barišić 2023).

U širem balkanskom kontekstu, procesi modernizacije i usvajanja zapadnih kulturnih obrazaca odvijali su se paralelno s pregovorima oko identiteta i stereotipa, što je oblikovalo predstave o tome šta znači biti „moderan“ i „civilizovan“. Srbija je, između ideje da treba „stići Evropu“ i straha od gubitka autentičnosti, razvila složen odnos prema simbolima modernosti (Todorova, 1997), a odevanje je bilo jedan od najvidljivijih simbola.

Razvoj diskursa o modi u Srbiji u velikoj meri zavisio je od štampe, koja je postala glavni posrednik kulturnih trendova i oblikovanja javnog mnjenja. Prosvetiteljske ideje i društvene promene posle Hatišerifa iz 1830. godine doprinele su opismenjavanju žena i otvorili prostor za pojavu ženske periodike. Časopisi namenjeni ženama,³ najpre u Beogradu, a zatim i sve brojnije u Vojvodini, koja je bila pod snažnijim evropskim uticajem, predstavljali su modu kao deo šireg procesa emancipacije: ona je čitateljicama nudila znanje o modernom izgledu, tehnikama nege i ulepšavanja, ponašanju i stilu, što je činilo vidljivim njihovo mesto u modernizujućem društvu (Babić Vukadinov 2019, 142-143)

U ovom složenom simboličkom okruženju – politički napetom, kulturno dinamičnom i ideološki podeljenom – oblikuje se i figura pomodarke. Dok je jedan diskurs o modi naglašavao njen emancipatorski potencijal i osposobljavanje žena da učestvuju u modernom javnom životu,⁴ paralelno se razvijao i snažan negativan diskurs u kojem su moda i pomodarstvo shvaćeni sinonimno, kao upozorenje na opasnosti modernizacije, tuđinskih uticaja i odstupanja od tradicionalnog poretka.

³ *Vospitatelj' ženskij* (Beograd, 1847), *Domaćica* (Beograd, 1879), *Srpkinja* (Pančevo, 1882), *Ženski svet* (Novi Sad, 1885), *Srpski pomodar* (Novi Sad, 1872) i *Bazar* (Beograd, 1883), takođe prema Babić Vukadinov (2019).

⁴ Pomodar/ka u kontekstu može biti izraz sa pozitivnom vrednosnom konotacijom za osobe koje dobro poznaju modne trendove, ali čak i u okviru ovog diskursa mogu se izvoditi upotrebe izraza kojima se klasifikuju pomodarske tendencije kao nekritičko prihvatanje modnih tokova i epitom neukusa.

U srpskoj periodici između 1875. i 1938. godine od *Zastave, Pravde i Vremena* do *Srbadije, Dana i Istočnika* nalazimo da se ova figura javlja gotovo standardizovano. U satiričnim pričama, pesmama i komentarima pomodarka je prikazivana kao antipod „prirodne“ i „čestite“ žene: oličenje rasipnosti, ispraznosti i stranog uticaja. Ostatak poglavlja posvećen je upravo najširoj rekonstrukciji koncepta u dominantnijem, negativnom diskursu o modi i pomodarki. Pomodarka, osoba koja prati modu, „voli da je uvek centar pažnje, voli da pozira, da sudi i bude prosuđivana po spoljašnjosti“ (*Pravda*, 10. septembra 1938, str. 12). Ona je istovremeno i žrtva i opasnost – ugrožena, ali i ona koja ugrožava. U javnom diskursu prikazuje se kao žrtva stranih uticaja i nametnutih trendova.

Moda se u štampi prikazivala i kao direktna pretnja fizičkom zdravlju žena. U novinskim izveštajima i anegdotama naglašavano je da želja za nošenjem odeće „van sezone“ ili nepraktičnih krojeva dovodi do deformiteta, bolesti, iscrpljenosti ili telesnog propadanja, čime se ideja o pomodarki dodatno potkrepljivala argumentom o „štetnosti“ modernih trendova po samo žensko telo. Intuitivno, tadašnje belilo se često stavljalo u kontrast sa „zdravim“ rumenim, nenašminkanim licem. Na primer, u kratkoj vesti iz *Pravde* (18. marta 1939), navodi se slučaj mlade gospođe koja je naručila prolećni kostim, nije mogla da sačeka dolazak proleća i nosila ga je usred zime, zbog čega je „nazebla“:

Neke Beograđanke spremne su da podnesu velike žrtve kada su moda i elegancija u pitanju. Da žrtvuju čak i zdravlje... Ali pomodarka ne očajava, ona se nada da će po ozdravljenju moći odmah da se pojavi u novom kostimu bez ikakvih posledica po zdravlje.

U listu *Vreme* (23. jula 1924) objavljen je tekst naslovljen „Žrtva mode“, u kojem se opisuje događaj iz ugledne činovničke porodice na Vračaru:

Jednog jutra, spremajući se za kancelariju, g. Laza N. umalo što se nije srušio na zemlju ugledavši svoju kćerkicu Anđu. Anđa je njegovo prvenče i dete prema kome se g. Laza pokazao najnežniji. Učila je gimnaziju, bila vrlo lepa i koketna, mada je tek napunila šesnaestu godinu. Imala je vrlo bujnu crnu kosu, koja joj je tako lepo krasila glavu. Ali toga jutra, kada se zapanjeni g. Laza povratio i hteo da padne iznenađen grubom stvarnošću, pred njime je stajala Anđa sa kratko šišanom kosom, gotovo unakažena. – Šta ti je to, gde ti je kosa? – ciknuo je g. Laza. – Pa, što se ljutiš, to je sada moderno – odgovorila je pomodarka i pošla vratima izlaza, ali je g. Laza dohvati, otpaše kaiš i tukao je dok joj glas u grlu nije sasvim zanemao. Baš zbog prevelike ljubavi, njegova je srdžba bila još veća. Istukao je dobro i otišao mirne duše u kancelariju...

Incident, međutim, nije označio kraj muka koje je pomodarka Anđa zadavala g. Lazi: istog dana pobjegla je od kuće. Iako bi se moglo reći da je Anđa žrtva fizičkog nasilja, tekst sugerise da je ona pre svega „žrtva mode“. Do kraja, narativ preokreće perspektivu i poručuje da je prava žrtva g. Laza – muškarac kojem žene u kući više nisu poslušne.

Sličan ton srećemo i u listu *Dan* (30. aprila 1928):

Pa, nije on rđav čovek. Ko to kaže? ‘Oni’ su ga takvim napravili. Nije on ‘cmolja’, kako ga pogrdno zovu. Da, bio je on nekad mlad, jak, zdrav i dobar. Dobar čovek i dobar radnik... Usud je, valjda, hteo da naiđe na Velinku... Ubrzo je uvideo da nije našao ženu koja će biti privržena kući, njemu, koja će biti dobra majka i dobar drug u životu. Velinka je bila pomodarka, žena laka, prevrtljiva, neiskrena, nije volela ni kuću ni njega.

Priča se završava fizičkim obračunom supružnika, u kojem muž nanosi ženi smrtonosne povrede.

U štampi se često naglašavalo da pomodarka izdaje porodicu – naročito oca i muža – ne samo nepoštovanjem njihovog autoriteta, već i rasipništvom koje direktno ugrožava ekonomski opstanak domaćinstva. To je naročito izraženo u tekstu koji će kasnije biti detaljnije analiziran, ali primera ima i u drugim izvorima. U *Zastavi* (24. decembra 1908, str. 9) otac koji ženi sinove izražava zabrinutost jer je jedna od budućih snaha „pomodarka“, a moda je, kako kaže, „prokletinja [koja] obori i najjači kapital“.

U istom listu (*Zastava*, 25. decembra 1904, str. 7) autor samokritično priznaje da troši previše na modu i zabavu, prisećajući se priče o ocu pomodarke koji je, ispunjavajući ženine i kćerkine modne prohteve, „od kad se Smilja zadevojčila“, zapao u dugove. Kada je budući mladoženja vratio Smilju roditeljima, otac je prodao sve što ima, propio se i propao.

Primeri se nižu i u listu *Starmali* (10. juna 1887, br. 16, str. 123): „A inače je umela gđica Julička kesu očevu prilično isprazniti, jer je bila velika pomodarka.“

Neko se, ipak, uspe izvući – beleži *Srbadija* izuzetak koji potvrđuje pravilo (26. aprila 1875, sv. 6, str. 122): „Ostala im još koja hiljada forinta, i šta će nego da otvore birtiju. Negda pomodarka gospa, sada birtašica: neka i to je bolje nego da u neradu ostalo potroši.“

Finansijska propast izazvana pomodarstvom gotovo uvek se povezuje s moralnim padom, kako se navodi u *Zastavi* (27. jula 1886, str. 114): „Neograničena moda ženskih je jak uzrok materijalnog opadanja narodnog. Pomodarka je predmet zavisti svih drugarica i žalosti roditelja.“

Oštar moralni ton prepoznaje se i u *Istočniku* (10. oktobra 1906, br. 16, str. 382):

Ali ne rodi Srbinu i Srpstvu Srpkinja ‘modarka’ i ‘pomodarka’ Miloša ni Marka... ‘Moda’ ta tuđinska ne bi dolikovala vama kao ni izdajničkim prsima petrahilj osveđeni. I s ‘modom’ tom i lenjošću... Neka vas Bog sačuva od bruke i grdila tog.

U listu *Učitelj* (april 1894, br. 8, str. 639) naglašava se da „ne dati, sprečavati razvijanje ovako nakaradnih pogleda i vaspitanja, spada u najplemenitije zadatke škole“, pri čemu se konkretno misli na sledeće:

Štogođ je tamo zaludničenje i izobilje u kapitalu izmislilo, to je i naša inteligencija primila i prima, onako, kao i svaka pomodarka, kojoj su svi ideali svedeni na modu i provođenje...

Pomodarka, čak i kada njeni postupci nemaju neposredne negativne posledice po nju, narušava porodičnu koheziju i izaziva nelagodu u zajednici. U *Zastavi* (24. februara 1906, str. 2) objavljena je priča o devojci koja, iako troši isključivo svoj zarađeni novac, opet izaziva sramotu ocu i neslaganje u porodici:

Imao ko posla ili ne, za nju se uvek nađe. Zarađivala je dosta. O slavi došla u kolo. Čisto čovek ne veruje svojim očima, kako se promenila. Na njoj «plisirana» svilena bluza, suknja od «kamgarna», svilen pojas, žute cipele, rukavice i suncobran. Lice nabelila i narumenisala a obrve nagarila. U kolo se ne hvata. Niko joj ravan. Sve preko ramena gleda a na nju niko glave da obrne. Otac negoduje kod kuće protiv toga. Stidi se u sirotinji svojoj, što mu je kći pomodarka. Mati je brani: – Pa čoveče, nas to ne košta ništa. To je njena zarada. Dete mlado, radi kao rob! Neka i ponese malo, neka se podiči dok je devojka. Kad se uda ići će u ritama kao i ja. Posle sv. Save nestalo je iz sela. Neki vele, da su je videli u Z. da služi. Pred Đurđev dan stiže na opštinu račun bolnice u Z. da se plate bolno obkrbni troškovi za nju. U bolnici je rodila. Posle porođaja na godinu dana poslala je dete ocu i materi. Ona se nije vratila. Naši ljudi, koji idu kadgod i u varoš Z. na pijacu, vele, da je i dalje pomodarka.

Posebno mesto u ovim narativima zauzima poređenje s narodnom nošnjom kojom se simbolički brani „samo srpstvo“. U *Prosvetnom glasniku* (10. januara 1899, str. 591) starija učiteljica u otvorenom pismu upozorava mlađu koleginicu da će devojke zaboraviti narodni kostim i usvojiti tuđu modu:

Pa oni divni jeleci, koji sa toliko ukusa i elegancije napravljeni, i na kojima bi nam i najveća jevropska pomodarka pozavidela, počinju se ovde-onde zamenjivati onim krošnjavim reklamama i bluzama koje je samo švapska sirotinja mogla stvoriti... Strahovita sramota za naš ženski naraštaj a naročito za učiteljice srpske! Naši su stari vekovima lili krv, braneci od tuđinske najezde svoju zemlju i svoje narodne osobine, a mi nismo u stanju da povedemo borbu ovako laku i pravičnu!

Pored moralističkog tona, javljaju se i humoristički prikazi, poput onog o beogradskim pomodarkama koje za sezonu 1934. kupuju pse u „istom modnom stilu“ (8. juna 1924, str. 10), ili stihova iz *Pravde* (10. oktobra 1937) koji satirično komentarišu pomodarstvo i „tri ideala“ savremenih dama – flert, poker i šminku:

Gospođice mlade – da istine boje!
Ruž i karmin troše, verujte, na tone,
A valjane knjige tam na miligrame.
Flert, poker i šminka za današnje dame –
Tri su ideala velika i divna...

Ženska duša nežna, topla, emotivna
 Osta u romanu, a novom životu
 Pomodarka daje i ton i „lepotu“.
 Muževi im opet nisu niti bolji,
 Računica gruba njima je u volji.

U *Vremenu* (4. februara 1937, str. 2) objavljena je anegdota pod naslovom „Ko o čemu“:

Sedim u jednoj kragujevačkoj apoteci i čekam na lek. Ulazi jedna pomodarka i obraća se apotekaru:

- Molim vas, dajte mi tri aspirina, ali ne u prašku, već u tabletama.
- Takvih nemamo. Ako želite, možete dobiti u tabletama.
- Ah, da, oprostite. Gde mi ode pamet? Razume se, dajte mi u tabletama.

Tako je to kad je celu noć pljuštala karta u njenoj kući.

Ovo su samo neki, najupečatljiviji primeri. Obilje materijala iz različitih vrsta štampe i ideoloških pravaca potvrđuje da je figura pomodarke bila široko rasprostranjena i prepoznatljiva. Ipak, u ovom radu fokus će biti na analizi samo jednog lista – ženske periodike *Seljanka* – i to dva članka koja se eksplicitno bave temom mode, to jest pomodarstva. Razlog za ovako usko određenje leži u potrebi za dubljom, tekstualno i kontekstualno preciznijom analizom. *Seljanka* je specifičan i izuzetno vredan izvor jer se obraćao ženama, pretežno iz seoskih sredina, unutar moralno-pedagoškog okvira.

Seljanka

List *Seljanka*, bila je jedinstvena publikacija namenjena prosvetivanju žena na selu u Kraljevini Jugoslaviji. List je izlazio od 1933. do 1935. godine, a vlasnica i odgovorna urednica bila je Darinka Lackovićeva. Mesečnik je koštao dva dinara i bio je štampan na ćirilici (Dragović 1956, Stefanović 2020, 14). Navodno se održavao isključivo putem preplate (Grubački 2017, 8), bez jasne institucionalne oznake, što je doprinosilo njegovoj specifičnoj i pomalo misterioznoj poziciji u medijskom pejzažu međuratnog perioda. Za razliku od urbanih i mondenskih časopisa koji su promovisali moderni stil života, *Seljanka* je težila da oblikuje ideal skromne, vredne i moralno postojane seoske žene.

Sadržaj lista bio je raznovrstan: od uredničkih uvodnika o ulozi žene na selu, preko praktičnih saveta za domaćinstvo i negu dece, do didaktičke proze i ideološke poezije. Poseban prostor zauzimala su pisma čitateljki i odgovori njima koja su stvarala osećaj zajednice i međusobnog savetovanja, ali su istovremeno funkcionisala i kao sredstvo normiranja ponašanja. Pisma čitateljki su objavljivana u formi direktne korespondencije s urednicom Darinkom, gde je

ona javno odgovarala i održavala zajednicu, budući da je većini čitateljki ona bila učiteljica. Te učenice bile su ključne za recepciju poruka časopisa jer je u ovom periodu većina seoskog stanovništva bila nepismena. Vizuelnu i kulturnu dimenziju časopisa upotpunjavale su stranice s obrascima za tkanje ćilima, šarama i rukotvorinama, kao i rebusi s moralnim i nacionalnim porukama. Time su reafirmisane tradicionalne vrednosti, kolektivni identitet i ideja o kulturnom kontinuitetu sela.

Iako se o ideološkim postavkama lista može govoriti samo posredno, određene činjenice osvetljavaju njegov kontekst. Urednica⁵, Darinka Lackovićeva, vodila je Domaćičku školu u Sremskoj Kamenici, čiji je rad finansirao kraljev Fond za narodno prosvetavanje (od državnih sredstava ali delimično i iz donacija američkog industrijalca Džona Frotingama i drugih dobrotvora). Prema istraživanjima andragoškinje Aleksandre Ilić (2004), na osnovu arhivske građe i samog časopisa saznaje se da je škola nudila teorijsku i praktičnu obuku devojkama iz dobrostojećih seoskih porodica. Kurs je trajao nekoliko meseci, a učenice su se obavezivale da će se vratiti na selo i primeniti i raširiti stečena znanja.

Darinka je učestvovala i u drugim aktivnostima koje je Fond finansirao, kao što su naučne ekspedicije po regionu gde je držala predavanja iz domaćinstva o higijeni, negovanju dece i ishrani (Ilić 2004, 92). Smatram da je izuzetno važan podatak da se ove ekspedicije nisu održale zbog, kako Aleksandra Ilić navodi na istom mestu, obrazloženja u izveštajima da stanovništvo „pokazuje čudnu naklonost ka starinskom načinu života“ i teško usvaja promene oko vođenja domaćinstva i poljoprivrednih poslova, te da su potrebni ogledni vrtovi i mnogo više sredstava i truda za minimalni pomak (Ilić 2004, 92). Takva pedagoško-moralna misija ukazuje na jasnu vezu između *Seljanke* i državne politike usmerene ka ruralnoj ženskoj populaciji koja se smatrala najobespravlijenom kategorijom žena. Međutim, ideološka priroda časopisa ostaje složena: Darinka Lackovićeva bila je aktivna članica Ženskog pokreta,⁶ organizacije koja je ima-

⁵ U razmatranom periodu važili su propisi po kojima je „odgovorni urednik“ morao biti punoletni državljanin sa punim političkim pravima. Budući da žene u Srbiji i potom u Kraljevini SHS / Kraljevini Jugoslaviji nisu imale opšte biračko pravo do 1945, u impresumima su se neretko formalno navodili muškarci kao odgovorni urednici, i kada su stvarni uređivački posao obavljale žene. Na to ukazuju i analize ženskih i feminističkih časopisa, gde se vidi razlika između pravno propisanog „odgovornog urednika“ i faktičke (često ženske) uredničke prakse. Vidi: Zakon o štampi (1881); Popov 1983; Babić Vukadinov 2019. Nije sasvim jasno kako je Darinka Lackovićeva postala izuzetak u tom smislu, ali takođe može biti zanimljivo kako bi odgovor na to pitanje doprineo razumevanju ideološke osnove *Seljanke*.

⁶ Ženski pokret u Kraljevini Jugoslaviji nastojao je da se u javnosti predstavi kao građanski i liberalno-feministički, pa se i formalno ograđivao od otvorene saradnje s radničkim (komunističkim) feministkinjama, kako bi zadržao institucionalnu podršku i

la feminističke ciljeve i učestvovala u osnivanju škole i verovatno časopisa. S druge strane, deo sadržaja u *Seljanki* preuzet je iz ranijih političkih glasila onih struja koja nisu podržavale feminizam. Konkretno, priča koja je predmet analize u ovom radu prvobitno je objavljena 1908. godine u listu *Zastava* Srpske narodne radikalne stranke, koju je potpisao M. M. Dača iz Prnjavora. Imajući u vidu da su se radikali tada pozicionirali kao dominantna, ali ideološki ambivalentna stranka – s jedne strane nacionalno i demokratski orijentisana, a s druge strane konzervativna u pogledu rodnih i društvenih uloga – činjenica da feministički časopis koristi narativ iz njihovog glasila osvetljava unutrašnje protivrečnosti u formiranju ženskog emancipatorskog diskursa.

Seljanku je, dakle, teško svrstati u jedan ideološki okvir. U istom „projektu“ mogle su da se nađu i monarhističke i marksističke ideje, uz činjenicu da je list finansijski podržavao kralj koji nije podržavao Socijalističku radničku partiju (u jednom trenutku ju je i zabranio). Po sadržaju, časopis je, s jedne strane, bio nacionalno obojen i konzervativno orijentisan prema patrijarhalnom društvu, a feminističke naznake ostajale su u okvirima liberalnog feminizma dvadesetih godina.⁷ Istovremeno, *Seljanka* promovira radnike i širenje svesti o različitim kategorijama rada, uključujući seoske radnike, učiteljice i zanatlije, i bavi se temom radničkih prava – što je tada pretežno bio domen komunističke štampe. Podržava i zadružno udruživanje, shvaćeno kao tradicionalni oblik ekonomije i garant nacionalnog jedinstva, pri čemu se osuđuje zapadni individualizam i konzumerizam. Osim toga, sadržaj se oslanja na naučna saznanja, naročito u vezi s bolestima i iskorenjivanjem „sujeverja“, ali istovremeno potvrđuje autoritet sveštenih lica koja se u pričama često pojavljuju kao tumači i garanti istih tih saznanja.

Ovakav spoj elemenata može se razumeti samo kroz prizmu lokalne verzije globalnih progresivnih ideja. U drugoj polovini 19. i početkom 20. veka u Evropi se razvija snažan ženski, odnosno feministički pokret sa zahtevima za emancipaciju žena. Ipak, načini formulacije tih zahteva zavisili su od istorijskog, društvenog i političkog konteksta (Babić Vukadinov 2019, 137). U Srbiji

društvenu legitimnost. Ipak, pojedini ciljevi i prakse pokazivali su preklapanja – naročito u vezi s poboljšanjem radnih prava žena, borbom protiv prostitucije i idejom emancipacije kroz obrazovanje – što se može tumačiti kao posredna i nenaglašena saradnja na nivou ideja i društvenih ciljeva (Stefanović 2020).

⁷ U tadašnjem jugoslovenskom kontekstu uobičajeno je bilo praviti razliku između liberalnog građanskog feminizma, koji je naglašavao obrazovanje, pravnu i političku ravnopravnost žena unutar postojećeg društvenog poretka, i radikalnog radničkog feminizma, koji je polazio od marksističkog okvira i povezivao žensko pitanje s klasnom borbom i socijalističkom transformacijom društva. Ova podjela se u istoriografiji koristi kao osnovna tipologija za razumevanje feminističkog delovanja u međuratnom periodu (Stefanović 2020).

do tada, kroz ono što nazivamo liberalnim fenimizmom, ideja obrazovane žene najčešće je bila vezana za njenu ulogu majke, a obrazovanje je shvatano kao priprema za materinstvo i vaspitanje budućih građana nacije. Emancipacija žena bila je usko povezana s projektom izgradnje nacionalnog identiteta i slobode zemlje.

Seljanka jeste bila emancipatorsko sredstvo za žene ali na tradicionalnim osnovama. O emancipatorskoj kakvoći ovog lista ekstenzivno je pisala Isidora Gruvački uvodeći i tezu da je *Seljanka* trebalo da širi osnovne premise eugenike povezane s integralnim jugoslovenstvom u kraljevom projektu gradnje nacionalnog identiteta (Gruvački 2017, 9). Ukoliko je postojala, takva misija časopisa definitivno je dolazila od države, kao težnja za, kako Gruvački zanimljivo zaključuje, reformacijom i obnovom (konzervativne struje) nasuprot transformacijskim težnjama progresivnih ideja radikalnog feminizma.

Na izvestan način, ideološka pozicija *Seljanke* može se čitati i kao odraz ličnih stavova Darinke Lackovićeve: i sama je zagovarala žensku emancipaciju i ravnopravnost, ali je istovremeno preuzimala i moralistički diskurs o modi, posmatrajući je ne kao inherentnu žensku manu već kao posledicu društvene neravnopravnosti i isključenosti. To se jasno vidi u tekstu objavljenom 1912. godine u časopisu *Žena*, gde se ona snažno zalaže za političku i društvenu ravnopravnost žena, tvrdeći da one ne treba da „prose“ za svoja prava već da ih zahtevaju kao nešto prirodno i opravdano. U istom članku, međutim, ona se osvrće i na modu, reagujući na čestu mušku primedbu da žene „samo lete za modom i tricama“. Lackovićeva ovakav stav preokreće, naglašavajući da žene nisu po prirodi sklone *površnosti*, već da ih je upravo društvo takvima učinilo: „Muškarci nam zameraju da idemo za modom, a zar nisu oni sami krivi što nas nisu prosvetili, što nas nisu uveli u javni život?“ Na taj način, moda se u njenom tumačenju ne pojavljuje kao inherentna ženska slabost, već kao simptom društvene neravnopravnosti i isključenosti, ali svakako kao loša stvar po sebi. Upravo u ovom spoju između emancipatorskog diskursa i moralističke kritike mode može se sagledati kontradiktorna pozicija Lackovićeve, koja se kasnije odražava i u programu *Seljanke*.

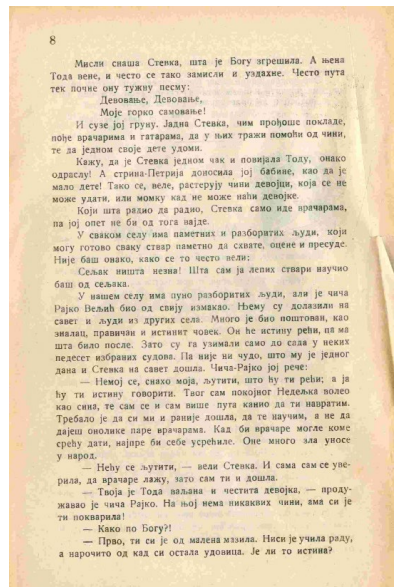
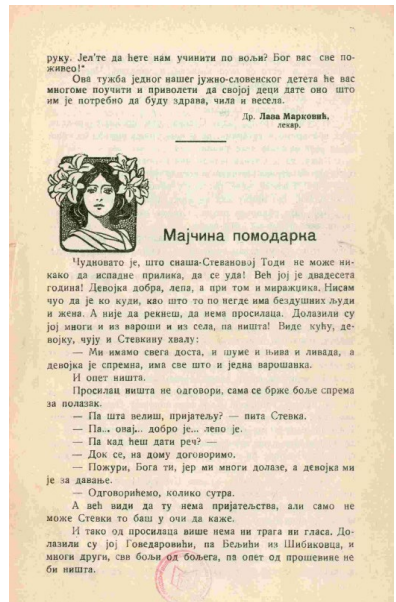
Moda je, i u širem kontekstu političke slike u međuratnoj Jugoslaviji, imala važnu ulogu, od proizvodnje i potrošnje do nošenja i interpretacije. *Seljanka* je funkcionisala kao kanal za diseminaciju državnih i kulturnih normi, ali i kao prostor gde su se kroz teme svakodnevnog života – poput mode, majčinstva ili raspoređivanja novca – prelamali ideali i brige međuratne Srbije. Upravo zbog ove retorike i ciljne publike, *Seljanka* je dragocen izvor za analizu načina na koji su žene bile podsticane da prihvate (ili odbace) savremene kulturne uticaje kroz prizmu tradicije, nacionalnog identiteta i moralne stabilnosti, a kroz njih je postavljen primer za čitavu zajednicu.

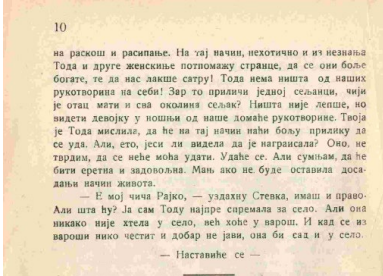
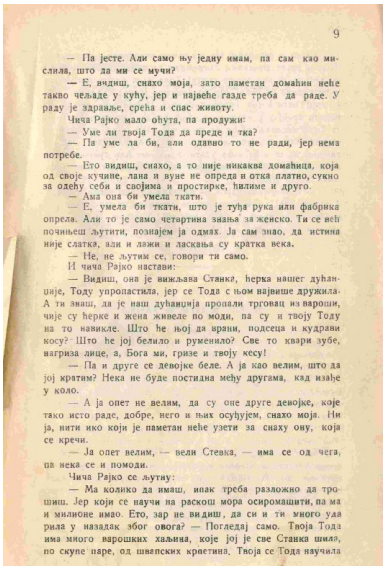
Izvodi iz *Seljanke* o pomodarki⁸

Priča *Majčina pomodarka* objavljena je u dva nastavka u listu *Seljanka*, u brojevima 2 i 3 iz 1934. godine, mnogo godina nakon što je prvi put objavljena u listu *Zastava*. Tekst predstavlja reprezentativan primer moralno-didaktičke narativne forme čija je funkcija bila da kroz literarni okvir prenese ideološke poruke i normativne stavove o ženskom ponašanju, ulozu žene u ruralnoj zajednici, ali i o percepciji mode kao pretnje društvenom poretku. Ova prozna vinjeta, potpisana sa M.M.D. učitelj, čini se da je delo školovanog seoskog učitelja o kojem, nažalost, nemam više informacija (ne možemo ni sa sigurnošću tvrditi da je osoba postojala) i proizilazi iz sveta praktične pedagogije – što dodatno pojačava njen gotovo parohijalni ton. Pripovedni stil je jednostavan, živ i blizak narodnoj prozi, s dijalogizima koji su ekspresivni i funkcionalni. Naracija je jasno usmerena, ali ne lišena slojeva ironije i implicitnog zastrašivanja – ako devojka ne odbaci pomodarstvo, biće sama, nesrećna i poružena u očima zajednice.

Radnja je smeštena u ruralni kontekst, s fokusom na socijalnu percepciju mode, rada i ženskog ponašanja. U središtu je Stevka, udovica i majka dvadesetogodišnje Tode koja, uprkos lepoti, čestitosti i imovini (mirazu), ne uspeva da se uda. Prosci, i iz sela i iz varoši, redovno dolaze, ali se nakon posete i razgovora sa Stevkom povlače bez konkretnog dogovora, što ostaje neizrečeno, ali očigledno vezano za Todin način života i predstavljanje.

⁸ U ovom poglavlju izlažem sadržaj dva priloga iz lista *Seljanka* i uz njihovim svojom analizu i interpretaciju njihove strukture i narativa. Ipak, svako zainteresovan trebalo bi da se upozna s ovim tekstovima i nezavisno od moje analize, bilo putem pretražive biblioteke (čiji je link naveden u spisku literature), bilo kroz fotografije i skenove koji prate ovaj rad.

U uvodnom delu *Majčine pomodarke* odmah se otvara problem iz ugla tadašnjeg ruralnog kulturnog konteksta – činjenica da dvadesetogodišnja devojka, iako lepa, „dobra“ i imućna (mirazdžija) nema uspeha u udaji, doživljava se kao društveno relevantna i zabrinjavajuća situacija. U društvu koje tekst prikazuje, udaja je centralni pokazatelj uspešnosti i časti mlade žene, a njeno neudavanje u „optimalnim godinama“ (obično kasna adolescencija ili vrlo rane dvadesete) percipira se kao neuspeh i za nju i za porodicu. Time se direktno reflektuje patrijarhalna paradigma u kojoj ženski identitet i društvena vrednost zavise prvenstveno od bračnog statusa i sposobnosti da se uklopi u prihvaćenu ulogu supruge i domaćice.

Posebno je zanimljiv kontrast između objektivno pozitivnog opisa Tode – ona je „dobra, lepa“, ima miraz – i činjenice da prosci, iako dolaze iz različitih sredina („iz varoši i iz sela“), odustaju nakon prvog kontakta. Ovaj nesklad otvara prostor za dalji zalet i moralnu „dijagnozu“ koju će ponuditi čiča Rajko. Sam dijalog između Stevke i prosilaca otkriva sloj kulturne komunikacije – u

pristojnosti i neizravnosti odgovora prosci prikrivaju stvarni razlog odbijanja („dobro je... lepo je...“; „dok se na domu dogovorimo“), što je tipično za male zajednice gde direktna kritika može narušiti društvene odnose. Istovremeno, takva retorika ukazuje na postojanje implicitnog kolektivnog znanja: i Stevka „već vidi“ da od udaje nema ništa, iako to niko ne izgovara direktno.

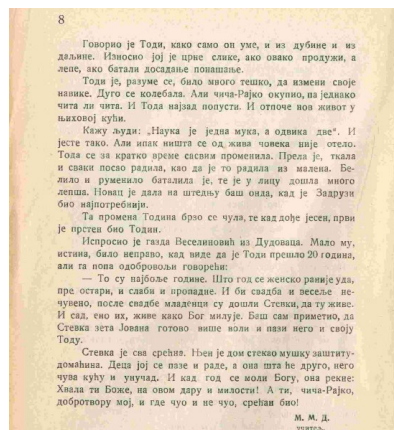
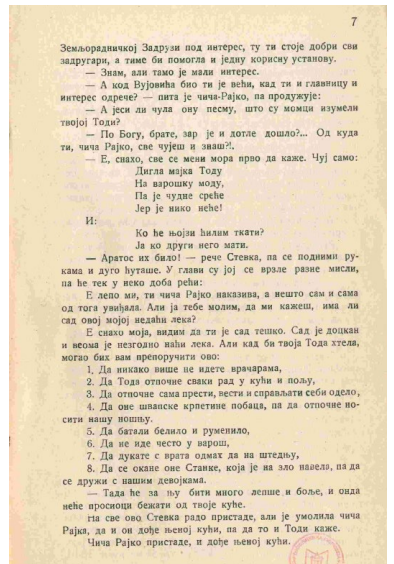
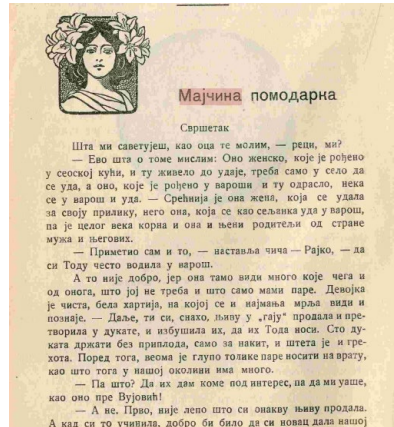
Na kraju uvoda, autor naglašava da su zainteresovani prosci iz „dobrih kuća“ („sve bolji od boljega“), čime pojačava osećaj gubitka prilike i opravdava Stevkinu kasnije traganje za uzrokom. Ovaj okvir postavlja scenu za premeštanje fokusa sa „spoljašnjih“ prepreka (nedostatak prosaca, glasine) na „unutrašnje“ – Todino ponašanje i navike, što će biti tematski centar ostatka priče.

Uvod, osim što definiše centralni problem a to je izostanak udaje za dvadesetogodišnju Todu, postavlja i Stevku kao nosioca tereta rešavanja situacije u domaćinstvu bez „muške glave“. Udovički položaj u ovom kulturnom okviru podrazumeva dvostruku ranjivost: ekonomski teret vođenja domaćinstva i socijalni pritisak da se žensko dete „pravilno udomi“. Odsustvo muškog autoriteta

dodatno ističe Stevkinu odgovornost, ali i sugeriše da njen pristup problemu neće imati onu „racionalnu“ ili „praktičnu“ dimenziju koja se, u patrijarhalnom kodu, stereotipno pripisuje muškarcima. U tom smislu, Stevkin izbor strategije – obraćanje vračarama i gatarama – uklapa se u rodno stereotipizovani repertoar „ženskih rešenja“ problema: oslanjanje na magijsko, intuitivno i ritualno umesto na „razumsko“. Autor time implicitno označava ova rešenja kao nepraktična i neefikasna, čime se priprema teren za dolazak muškog savetnika (čiča Rajka), koji će ponuditi „ispravan“, moralno-konstruktivan odgovor.

Pre pojave čiča Rajka, autor uvodi opservaciju o prisutnosti „pametnih i razboritih ljudi“ u svakom selu, čime se narativno osporava stereotip „seoskog neznanja“ i ohrabruje na konsultovanje sa seoskim referentima (koji su bili deo kraljeve strategije prosvećivanja seoskog stanovništva). Ovaj odlomak funkcioniše kao omaž srpskom seljaku – ne u idealizovanom romantičarskom smislu, već u okviru praktične mudrosti, pronicljivosti i moralne čvrstine. Time se uspostavlja ideološki okvir u kojem lokalna, ruralna zajednica poseduje vlastite autoritete, sposobne da kompetentno prosuđuju i rešavaju probleme, često bolje od onih izvan zajednice.

Čiča Rajko je izdvojen kao izuzetna figura unutar te kategorije: poznat i poštovan ne samo u svom selu, već i u okolnim mestima, priznat zbog svoje pravednosti i istinoljubivosti, i često angažovan u ulozu arbitra u „pedeset zabраниh sudova“. Takav uvod pozicionira muški autoritet kao nosioca legitimnog znanja i moralnog integriteta, čija će intervencija u radnji imati težinu konačne presude.

U razgovoru između lokalnog mudraca, čiče Rajka, i zabrinute majke, Stevke, uspostavlja se odnos koji je istovremeno intiman i autoritativan. Čiča Rajko koristi nežan, ali patrijarhalan ton obraćanja („snaho moja“) kako bi umirio sagovornicu, ali odmah prelazi u ulogu iskusnog savetnika koji joj iskreno, bez ulepšavanja, iznosi svoju ocenu o situaciji. On govori kao neko ko poznaje okolinu i običaje, ali i kao autoritet čiji je zadatak da ispravi neprimerene postupke, posebno one koji se tiču vaspitanja i pripreme devojke za brak. Stevka se u početku brani i pokušava da opravda svoje postupke, ali uglavnom prihvata Rajkovu kritiku, što pokazuje da se dinamika zasniva na njegovoj moralnoj i društvenoj nadmoći u dijalogu.

Rajko vidi glavni uzrok problema u neadekvatnom vaspitanju i vaspitnoj nebrizi majke, koja nije naučila svoju ćerku Todu radu i odgovornosti. On ističe da je lenjost i sklonost ka raskoši, pod uticajem varoške mode i društvenog pritiska, pokvarila devojku i udaljila je od tradicionalnih vrednosti seoskog života. Kritikujući „krećenje“ i rasipanje, Rajko ukazuje da takav stil života ne samo da ugrožava budućnost same devojke, već i čitave zajednice, jer se time podržavaju strani interesi i gubi se domaća tradicija i identitet. Implicitno, kroz njegove savete vidi se i uloga muškarca kao domaćina koji bira vrednu i radnu ženu, čime se potvrđuje patrijarhalni okvir u kome se vrednuju ženine osobine i gde je brak i ekonomska funkcija presudna. Ukupno, razgovor odiše tradicionalnim moralnim vrednostima i predstavlja poziv na povratak jednostavnom, odgovornom i radnom životu kao preduslovu za srećan brak i stabilnu zajednicu.

Čiča Rajko bez okolišanja krivi Stevku, ali i Todinu drugaricu Stanku. Stanka, kao varoška ćerka, simbolizuje širi uticaj gradskog, potrošačkog i modnog sveta na seosku zajednicu, što je prikazano kao štetno za očuvanje tradicionalnih vrednosti i veština. Čiča Rajko vidi Stanku kao katalizatora koji je „pokvario“ Todu, jer ju je naučila da se ponaša „varoški“, što podrazumeva naviku na raskoš, trošenje i zavisnost od proizvoda koje prave drugi, a ne domaću proizvodnju i samostalnost. To znači da Toda gubi sposobnost da sama proizvodi i pravi stvari za sebe, što je po Rajkovom shvatanju ključni deo seoskog identiteta i vrednosti.

Tu se otvara put ka jednoj umetnutoj razmeni ekonomskih argumenata. Majka Stevka pita šta je loše u tome da njena kćer, kad već ima, kupuje, što motiviše čiča Rajka da joj objasni ideološke osnove na kojoj se i temelji časopis *Seljanka*. U razgovoru čiča Rajko oštro osuđuje prodaju njive, odnosno zemljišta, kako bi se napravila dukat-ogrlica za Todu. Ovaj čin on vidi kao greh i štetu, jer njiva simbolizuje trajnu i plodnu imovinu, izvor sigurnosti i opstanka sela i porodice, dok dukati i nakit predstavljaju prolazni i neproduktivni luksuz. Nošenje velikog broja dukata oko vrata on smatra glupošću i raskalašnošću, jer takva imovina ne daje nikakav stvarni plod niti doprinos zajednici.

Interesantan je i njegov savet da bi novac od prodaje njive bilo bolje uložiti u zemljoradničku zadrugu, umesto da se poveri pojedincu na čuvanje uz interes. Zadruga su bile oblik kolektivnog vlasništva i zajedničke ekonomske saradnje, gde se kapital i sredstva udružuju za dobrobit cele zajednice, a ne za privatnu korist pojedinaca. Rajko ovim pozivom na ulaganje u zadrugu ukazuje na prednost društvene solidarnosti i kolektivne ekonomije nad individualnim profitom i štednjom, što je bio osnovni princip socijalističkih ideja u nastajanju. Istovremeno, njegova kritika „držanja novca pod interes“ aludira na nepoverenje prema privatnim posrednicima i kapitalistima koji zarađuju na tuđem novcu, što je bila česta tema u kritici društvenih nejednakosti tog doba.

Dodatno, on smatra da je prirodno i poželjno da se žena rođena i odrasla u selu uda za nekog iz svog kraja, dok one iz varoši treba da ostanu i žive u gradu. Na taj način, Rajko izražava stav da su brak i zajednica usko povezani sa poreklom i društvenim kontekstom, a prekoračenje tih granica vodi u nesreću i sukobe, na primer, seljanka udata u varoš bi bila stalno pod pritiskom i neprihvaćena.

Nagli prelaz s ozbiljne ekonomske pouke na šaljivi deo o momcima koji pevaju pesmu o Todi⁹ uvodi u razgovor element opuštanja i društvenog konteksta. Ta upadica služi da prikaže Todinu popularnost među momcima i njenu društvenu vidljivost, ali i da malo razbije tenziju nastalu od stroge kritike. Pesma o Todi simbolizuje kako zajednica već prati njenu sudbinu i kako se priča o njoj širi, što implicira da se njen društveni položaj ne može posmatrati samo kroz stroge moralne ili ekonomske okvire, već i kroz društvene odnose i norme koje postoje u lokalnoj zajednici. Taj humoristički moment istovremeno ukazuje i na to da je Toda predmet javnog interesovanja i očekivanja, što može vršiti dodatni pritisak i na nju i na njenu majku.

Nakon tog trenutka, čiča Rajko prelazi na konkretne, taksativne savete šta treba da se učini da bi se situacija popravila. Stevka ga moli da on sam prenese te savete Todi, jer čiča Rajko uživa veliki autoritet i njegova reč za Todu ima daleko veću težinu nego što bi je imala njena majka. Time Stevka priznaje njegovu ulogu moralnog i društvenog arbitra, verujući da će Todi biti lakše da prihvati kritiku i promene ako dođu od nekog s ugledom i iskustvom. Ova molba takođe pokazuje Stevkinu spremnost na saradnju i poverenje u Rajkov savetodavni autoritet, što naglašava njegovu poziciju ključnog aktera u oblikovanju ponašanja unutar zajednice.

Čiča Rajko koristi svoj autoritet da Todinu pažnju usmeri ka ozbiljnim posledicama koje joj prete ukoliko nastavi starim putem, istovremeno joj nudeći nadu u bolju budućnost ako se prihvati vrednosti rada i štednje. Uspostavlja se proces preobražaja koji nije lak ni brz, ali koji donosi društvenu reintegraciju i lično iskupljenje. Todina promena, njeno prihvatanje tradicionalnih ženskih poslova

⁹ Digla majka Todu / Na varošku modu, / Pa je čudne sreće /Jer je niko neće!

i odbacivanje raskoši, simbolizuje povratak na društveno prihvaćene norme i potvrdu zajedničkog identiteta. Ova transformacija istovremeno potvrđuje patrijarhalni poredak u kome žena pronalazi svoju vrednost kroz rad i brak, ali i ukazuje na moć zajednice i autoriteta da oblikuju individualne sudbine.

Ta se promena brzo pročula, pa je već na jesen dobila udvarača, gazdu Veselina, koji ju je zaprosio. Iako mu je bilo malo čudno što je već prešla dvadesetu godinu, pop mu je rekao da su to najbolje godine za udaju, podsećajući da se žene koje se rano udaju prebrzo istroše i slabije žive. Venčanje je bilo veliko veselje, a mladenci su nastavili da žive kod Stevke. Svi su primetili da Stevka sada pažljivije i toplije pazi na zeta Jovana nego na samu Todu.

U kontekstu mode i pomodarstva, priča o Todi i njenoj transformaciji osvetljava duboki sukob između tradicionalnih i modernih kulturnih obrazaca. Stanika, kao predstavnica varoškog sveta i modnih uticaja, simbolizuje privlačnost i pritisak savremenih, gradskih normi koje promovišu raskoš, potrošačku kulturu i površnu estetiku – belilo, rumenilo, skupa odeća, nakit od dukata. Takav način života Todinu zajednicu i njenu majku Stevku navodi na iskušenje da veruju kako bogatstvo i poštovanje dolaze kroz prikazivanje materijalnog sjaja, što je jasno distancira od tradicionalnih vrednosti rada, štednje i domaće proizvodnje.

Čiča Rajko vidi modu i pomodarstvo kao simptom duboke društvene i kulturne destabilizacije. On ih tretira kao opasne „mrlje“ na čistoći zajedničkih vrednosti, koje razaraju identitet sela i ugrožavaju opstanak zajednice. Odbacivanjem mode i raskoši, Todina transformacija simbolizuje otpor prema varoškom uticaju i ponovni povratak korenima. To nije samo povratak radu i domaćinstvu, već i odbacivanje potrošačkog kapitalizma u nastajanju. Na kraju, Stevkina dilema i Rajkova kritika pokazuju kako moda i pomodarstvo postaju simboli sukoba između tradicije i modernizacije, između kolektivnog i individualnog, između štedljivosti i rasipništva.

Drugi prilog iz *Seljanke* nešto je direktniji prozni odlomak, objavljen u okviru šire rubrike posvećene domaćinstvu i seoskom životu. Vizuelno i tematski, tekst je oblikovan kao moralistički apel, usmeren na očuvanje tradicionalne narodne nošnje i ručne radinosti nasuprot „modi“ i „pomodarstvu“ koje se prikazuju kao štetni i strani uticaji. Tekst, od svega šesnaestak redova, objavljen je na 11. strani devetog broja iz 1935. godine i uz njega je upriličena mala ilustracija opanka. Tekst se obraća muškarcu, gazdi kuće, kome se preporučuje da što pre zauzme oštar stav prema fenomenu mode i utiče na žensku stranu svoje porodice.

Upadljiva je konstrukcija odnosa između razuma i mode. Muškarac – domaćin, ako je razuman, znaće da odbaci „krpe i pamučne stvari“ koje dolaze sa globalnog tržišta, i da usmeri svoje „ženske“ da same peru, predu i tkaju vunu, lan, konoplju, pa i svilu. Ovim formulacijama moda se istovremeno diskredituje kao ekonomski štetna, moralno isprazna i estetski inferiorna. Reč „kupovno“ postaje ključni negativni označitelj u tekstu, povezan s lenjošću, razmetanjem i, u širem smislu, stranom zavisnošću.

Centralna figura teksta je pomodarka – žena koja ne učestvuje u proizvodnji svoje odeće, već se „kinduri“, šminka, kupuje konfekcijsku odeću i time ugrožava ne samo budžet domaćinstva već i njegov moralni autoritet. Tekst otvoreno sugerise da se za takvu devojku neće naći dobar prosac, jer će se svaki razuman čovek pre odlučiti za „razumnu vrednu i dobru domaćicu“. Na taj način se moda dovodi u direktnu vezu sa (ne)mogućnošću udaje, čime se ženama nudi praktična cena za svoj izbor: društvena osuda, samoća, i status moralno sumnjive.

Nije beznačajno što je ovaj tekst uvršten uz tekstove o kuhinji i zdravlju, što ukazuje na širi urednički okvir lista *Seljanka*, u kojem se žene istovremeno informišu, obrazuju i disciplinuju. Tako se poziv na odbacivanje mode postavlja rame uz rame s receptima za zimnicu i savetima o higijeni, što dodatno normalizuje ideju da je žensko telo (i njegoa spoljašnja prezentacija) prostor domaćinskog nadzora, higijenske čistoće i moralne skromnosti.

Retorički, tekst koristi jednostavan i narodni jezik, ali njegov ton nipošto nije blag. Naprotiv, u pozadini stoji autoritativni glas kolektivne zajednice koji osuđuje svako odstupanje od pravila kao opasnost po celokupni domaći poredak. Završna rečenica, kojom se pomodarka ne samo diskredituje već i preti njenom domaćinstvu – „teško onoj kući u kojoj pomodarka gospodari“ – funkcioniše kao narodska presuda, izrečena gotovo u formi poslovice, i na taj način poentira ideološkom porukom teksta. Ovakav narativ u potpunosti odgovara programskoj funkciji *Seljanke* kao štampanog medija koji je imao pre svega normativnu i obrazovnu ulogu.

Tekst je strukturiran tako da od prvih redova postavlja problem u snažnim vrednosnim terminima: moda se definiše kao „velika nesreća po naše selo“. Time se naglašava da je prodor mode u ruralni prostor više od estetske promene – on postaje društvena opasnost, signal kulturne i moralne destabilizacije. Odmah zatim uspostavlja se kontrast između tradicionalne nošnje, izrađene ručnim radom seoskih žena i devojaka, i nove kupovne odeće, koja je istovremeno i skupa i slabog kvaliteta. Taj kontrast jasno pozicionira domaću proizvodnju kao autentičnu i vrednu, a pomodarstvo kao strano, neisplativo i opasno. Krivica za ovakvo stanje, međutim, ne stavlja se samo na mlade žene, već i na roditelje, naročito na domaćine. Time se naglašava da je kontrola ženskog ponašanja prvenstveno muška odgovornost i da pravo vođstvo u porodici podrazumeva sprečavanje upliva mode u kuću. Dakle, već u uvodu, tekst ne samo da problematizuje pomodarstvo, već i reafirmiše patrijarhalnu hijerarhiju domaćinstva.

Centralni deo teksta donosi niz praktičnih uputstava koja su ujedno i moralni kodeks: devojke treba same da prerađuju vunu, lan, konoplju, svilu ili pamuk, da tkaju, šiju i nose odeću koju su same izradile. Time se ženska uloga zatvara u ekonomiju samodovoljnosti, gde je rad znak moralne vrednosti, a domaća proizvodnja dokaz čestitosti i stabilnosti porodice. Naglašava se i da takva odeća nije samo lepša i trajnija od kupovne, već i da čuva ekonomsku osnovu domaćinstva – kupovina odeće povezuje se s rasprodajom zemlje i osiromašenjem..

Završna moralna pouka jasno artikuliše suštinu: vredna i razumna devojka uvek će imati prednost pri udaji u odnosu na pomodarku. Brak se ovde javlja kao krajnja nagrada za disciplinovan život i ispravne izbore. Suprotno tome, pomodarka nije samo nepoželjna supruga, već i potencijalna pretnja čitavom domaćinstvu. Time se ideološka linija zatvara: moda vodi individualnoj, porodičnoj i društvenoj nesreći, dok radinost i skromnost obezbeđuju stabilnost i poštovanje, baš kao što se poručuje i prvom pričom.

Šira antropološka analiza

Podsetimo se, u središtu analize ovog rada nalazi se pitanje kako se figura „pomodarke“ u listu *Seljanka* koristi kao sredstvo kulturne kontrole, oblikovanja rodnih identiteta i odbrane i očuvanja tradicionalnog poretka. Iako je pomodarka u periodici na srpskom jeziku, koja je predstavljena u uvodnom poglavlju, bila prepoznatljiva figura, u *Seljanki* ona dobija specifičnu funkciju – postaje didaktički alat za vaspitavanje ruralne ženske publike.

Teorijski okvir za tumačenje sastavila sam od teorija koje se tiču fenomena moralne panike (Cohen 1972; Goode & Ben-Yehuda 1994), disciplinovanja tela i ponašanja (Foucault 1979, 1976), uloge tradicije u konstrukciji identiteta (Hobsbawm & Ranger 1983), mode i potrošnje kao markera društvene diferencijacije (Veblen 1899). Kratko sam razmotrila i antropološka istraživanja roda, ekonomije i modernizacijskih projekata (Comaroff & Comaroff 1991; Barth 1969), budući da su neizbežni za postavljanje sveobuhvatnog zaključka istraživanja. Ovi teorijski alati omogućavaju da se *Seljanka* sagleda kao kompleksan diskurzivni prostor u kojem se ukrštaju progresivne i konzervativne tendencije međuratne Jugoslavije.

U oba priloga iz *Seljanke*, pomodarka je figura koja spaja ličnu „slabost“ i kolektivnu opasnost. Ova retorika funkcioniše u skladu s onim što sociolog Stenli Koen opisuje kao moralnu paniku: identifikacija pretnje, definisanje devijantne figure ili onoga što označava kao folklorne demone (folk devil – pomodarka), mobilizacija autoriteta i poziv na društvenu akciju (Cohen 1972). Humor i ironija (npr. pesma o Todi kojom je izvrgnuta ruglu) nisu benigni, već su deo procesa javnog sramoćenja i disciplinovanja i konstruisanja devijantnosti (Goode & Ben-Yehuda, 1994).

Posebno je značajno razmotriti ulogu štampanih medija u konstruisanju i širenju moralne panike. Kao što pokazuje Kričar (Cricher 2003), mediji ne samo da prenose zabrinutost društva, već aktivno učestvuju u njenom oblikovanju, selektujući teme, naglašavajući opasnosti i sugerišući rešenja. U tom smislu i *Seljanka* funkcioniše kao kanal kroz koji se moralna panika oko mode širi i učvršćuje i deluje kao moralni autoritet u javnoj sferi, legitimizujući tradicional-

ne vrednosti i usmeravajući ponašanje čitateljki u skladu s ideološkim normama vremena i ciljevima lista.

U analizi tekstova „Majčina pomodarka“ i „Moda je satra“ korisno je primeniti Fukoov koncept discipline i društvenog nadzora tela (Foucault 1979). Žensko telo u ovim narativima postaje površina na kojoj zajednica čita moralne vrednosti – njene i njene porodice. Odeća, šminka i ponašanje predstavljeni su kao spoljašnji pokazatelji unutrašnje čestitosti (ili pokvarenosti). Kada Toda u priči odustaje od šminke i fabričke odeće, a vraća se tkanju i nošenju domaće nošnje, ona ne menja samo izgled, već ulazi u disciplinarni okvir u kojem telo postaje instrument društvene kontrole. Ulogu čiča Rajka možemo čitati kroz prizmu Fukoove ideje pastoralne moći (Foucault 1979). On ne primenjuje nasilje, već savetuje, usmerava i prati Todino ponašanje, poput sveštenika koji „pazi na svoje stado“. Njegov autoritet leži u moralnom kredibilitetu i društvenom priznanju, a ne u sili, što ga čini lokalnim nadzornikom koji disciplinuje telo i ponašanje mlade devojkice. Na isti način i časopis *Seljanka* preuzima funkciju šireg pastira: kroz moralne priče i didaktičke tekstove oblikuje norme ponašanja i uvodi čitateljke u režim samodiscipline. Konačno, oba teksta mogu se posmatrati kroz Fukoov koncept biomoći (Foucault 1976). Moda i pomodarstvo nisu ovde samo privatna pitanja ukusa, već teme koje zadiru u opstanak porodice, reprodukciju i ekonomiju sela. Na taj način, *Seljanka* funkcioniše kao instrument biopolitičke regulacije: putem svakodnevnih saveta i moralnih pouka usmerava ne samo ponašanje pojedinki, već i život zajednice u celini.

Dobro je poznato i u mnogim istraživanjima je dokazano ono što su Hobsbawm i Rendžer (Hobsbawm & Ranger 1983) artikulisali u svom kapitalnom delu, a to je da mnoge prakse koje doživljavamo kao „stare“ i „autentične“ zapravo nastaju u modernom dobu, s ciljem da legitimišu određene društvene poretke i identitete. Tradicija je, dakle, sredstvo identitetske politike: ono što se predstavlja kao „večito i narodno“ vrlo često je novokonstruisano kako bi disciplinovalo ponašanje i učvrstilo društvenu hijerarhiju. Ako to primenimo na građu, insistiranje na domaćoj nošnji, tkanju, predenju i ručnom radu u „Moda je satra“ i „Majčina pomodarka“ može se tumačiti ne toliko kao jednostavno očuvanje „stare prakse“, već kao instrumentalizacija tradicije. Tekstovi ne dokumentuju autentičnu prošlost, već je „izmišljaju“ na način koji odgovara tadašnjoj ideologiji: tradicija se koristi da bi se žene usmerile ka radu u kući i selu, da bi se ojačala ekonomska samodovoljnost i sprečio upliv modernih, urbanih i stranih obrazaca. U tom smislu, tradicija postaje sredstvo identitetske politike koje služi da potvrdi razliku između sela i grada, domaćeg i stranog, „dobre domaćice“ i pomodarke. Hobsbaumov okvir omogućava da uočimo da ono što se ovde promovise kao „iskonska narodna praksa“ zapravo ima funkciju da proizvede disciplinovanu i predvidivo ponašanje u sadašnjosti, a ne da verno reprodukuje prošlost.

Deo kontrole zasniiva se i na kontrolisanju izvora saznanja, te je bilo posebno važno diskreditovati ličnosti u kolektivu koje nude alternativne metode regulisanja kolektivnog poretka, kao što su vračare i gatare, što jeste jedna od osnovnih misija časopisa i kraljevog Fonda uopšte. Ova dinamika se može povezati s analizama modernosti Džona i Džin Komarov, gde prosvetiteljski projekti (poput učiteljskog savetovanja) preobražavaju lokalne prakse i redefinišu šta se smatra „istinitim“ znanjem (Comaroff & Comaroff 1991). U širem kontekstu, to anticipira i kampanje protiv „primitivnih običaja“, gde se prosveta i racionalizacija rada predstavljaju kao osnova napretka.

Moda se u *Seljanki* i širem korpusu periodike uporno vezuje za „varoški svet“ i strane uticaje. U „Majčinoj pomodarki“ Stanka, kći propalog varoškog trgovca, donosi u selo belilo, rumenilo i haljine od „švapskih krpica“, dok čiča Rajko naglašava da takve navike „bogaćenje donose strancima, a siromašenje nama“. Takva dihotomija (selo/varoš, Jevropa/Srbi, naše/tuđe) podudara se s Bartovim konceptom kulturnih granica: razlike između grupa se održavaju kroz vidljive simbole pripadnosti, među kojima je odeća jedan od najočitijih (Barth 1969). Uloga narodne nošnje u ovom diskursu je dvostruka: ona je i znak estetskog kontinuiteta i ideološki marker „čistog“ srpstva. Hobsbaumov pojam „izmišljene tradicije“ pomaže da razumemo kako se nošnja idealizuje kao nepromenljiva i iskonska, iako je u stvarnosti rezultat hibridnih uticaja i prilagođavanja (Hobsbawm & Ranger 1983).

Ekonomski argument protiv mode u *Seljanki* izgrađen je na jasnoj opoziciji između domaće proizvodnje i kupovine konfekcije. Ključni negativni označitelj je „kupovno“ – ono što se ne proizvodi u domaćinstvu, već kupuje na širem tržištu. U „Majčinoj pomodarki“ prodaja njive radi kupovine dukata označena je kao greh i šteta: njiva je „trajna i plodna imovina“, dok dukati predstavljaju prolazan luksuz. Ova logika se uklapa u marksističku analizu otuđenja, gde radnik (ili u ovom slučaju žena na selu, koja se u *Seljanki* posmatra kao posebno važna kategorija radnice i radi se na podizanju svesti u vezi s tim njenim statusom) gubi vezu s procesom proizvodnje i postaje zavisn od tržišta (Marx 1844). Istovremeno, potrošnja u kontekstu mode funkcioniše kao ono što je Veblen pre dva veka nazivao upadljivom potrošnjom – trošenje radi javnog pokazivanja statusa, a ne radi praktične potrebe (Veblen 1899). U ruralnom kontekstu *Seljanke*, takvo ponašanje ne predstavlja samo individualni porok, već i pretnju kolektivnoj ekonomskoj stabilnosti: pomodarsko rasipništvo širi se poput pošasti, kao što pokazuje i Todin primer. Ideal samodovoljnosti postavljen je kao vrhunska vrednost, dok je svaka spoljašnja intervencija prikazivana kao opasna i neželjena – što, međutim, dolazi u kontradikciju s praksom samog Fonda koji je sredstva za projekte prosvetavanja pribavljao i od privatnih donatora, uključujući američke industrijalce.

Na kraju, uzevši u obzir celokupan proces istraživanja, želela bih da zaključim ponešto drugačije nego što sam u početku anticipirala. Položaj Darinke Laskovićeve, zajedno s dvostrukom pozicijom Fonda, pokazuje da se čitav prosvetiteljski projekat iza *Seljanke* nalazio u svojevrstnom raskoraku. S jedne strane, naučne ekspedicije i agrarni reformatori težili su modernizaciji sela – uvođenju novih metoda poljoprivrede, unapređenju higijene, obrazovanja i emancipacije žena. S druge strane, suočavali su se sa snažnim otporom seljačkog stanovništva prema svemu što je doživljavano kao „novotarija“ ili „odstupanje od starine“. Istovremeno, fondovi nisu mogli da otvoreno potiskuju tu tradicionalnu privrženost, jer bi time izgubili poverenje i kredibilitet upravo među onima koje su želeli da preobrazu.

U tom smislu, časopisi poput *Seljanke* igraju dvostruku igru. Oni konstruišu moralnu paniku oko mode kao nečega što se podrazumeva da je „loše“, čime proizvode osećaj savezništva: „mi, prosvetitelji, i vi seljaci mislimo isto – pomodarstvo i raskoš podrivaju domaćinstvo“. Lik čiča Rajka oličava upravo tu strategiju: on se predstavlja kao „jedan od vas“, mudar i razborit seljak, autoritet iz naroda, a ne spoljašnji reformator. Na taj način časopis smešta glas modernizacije u usta „narodnog mudraca“, normalizujući nove ideje kroz tradicionalne autoritete.

Ipak, u istoj toj retorici postupno se uvode i progresivne norme: insistiranje na higijeni, racionalnoj potrošnji, poboljšanju položaja žene (iako u okvirima domaćinstva), pa čak i na jačanju nacionalne ekonomije kroz kupovinu domaćih, a ne stranih proizvoda. Prosvetiteljski projekat se, dakle, oslanja na „dodvoravanje“ tradiciji i antinovatorstvu kao na retorički paravan iza koga se provlači modernizacijski program. Rečeno Fukoovskim rečnikom, ovde se disciplinovanje tela i navika ostvaruje kroz proces normalizacije – a Hobsbaumovim novo se uvodi pod maskom da je oduvek bilo deo starog, „narodnog“ i „mudrog“ načina života. To znači da kritika mode u *Seljanki* ne treba da se shvati isključivo kao konzervativna reakcija na modernizacijske procese, već i kao pažljivo oblikovana pedagoška taktika. Naizgled strogo odbacivanje pomodarstva i raskoši funkcioniše kao legitimacijski okvir unutar koga se nameću drugi, u suštini progresivni zahtevi.

Ovakvo čitanje, naravno, ne mora nužno važiti za sve navedene časopise, jer su mnogi od njih zaista funkcionisali kao glasila izrazito konzervativne ideologije. Ipak, u slučaju *Seljanke* ovakva interpretacija postaje ubedljiva upravo zbog njene specifične pozicije na preseku prosvetiteljskih i državnih projekata, s jedne strane, i lokalnih otpora i tradicijskih obrazaca, s druge strane. Zato *Seljanke* predstavlja dragocen primer kako se kroz diskurs o modi istovremeno artikulišu i konzervativni i progresivni elementi, a kroz njih pregovara prostor između modernizacije i tradicije.

Zaključak

U ovom radu analizirani su narativi o modi i pomodarstvu u srpskoj periodici krajem 19. i početkom 20. veka, sa posebnim fokusom na ženski časopis *Seljanka*. Kroz kombinaciju kontekstualnog pregleda društveno-političkih okolnosti i detaljnu analizu odabranih tekstova, pokazano je na koji način je moda bila upotrebljena kao polje simboličke borbe oko modernizacije, rodnih uloga i kulturnih identiteta. Metodološki pristup zasnivao se na čitanju štampe kao izvora društvenih značenja i normativnih poruka, čime je omogućeno prepoznavanje dominantnih obrazaca u konstrukciji negativnog diskursa o modi i njegovih društvenih funkcija.

Ovakav pristup ima svoje prednosti ali i potencijalna ograničenja. Fokus rada bio je na jednom časopisu što je doprinelo konkretnijem zaključku, dok bi širi komparativni uvid u raznoliku periodiku tog doba mogao da osvetli različite registre i tonove diskursa o modi. Takođe, analizirani su narativi i ideološke poruke, ali nije obuhvaćena recepcija čitateljki niti njihova moguća interpretacija ili otpor tim porukama. Uprkos tim ograničenjima, rad ukazuje na značaj štampe kao ključnog medijuma u kojem se pregovaralo o modernosti, rodnim ulogama i kulturnom identitetu, i otvara prostor za dalja istraživanja u ovom pravcu.

Citirani primeri pokazuju da je funkcija figure pomodarke u *Seljanki* daleko kompleksnija od puke karikature. Ona se oblikuje kao složena narativna konstrukcija putem koje se regulišu telo i ponašanje žena, utiče na obrasce potrošnje i održava kulturna granica između sela i varoši, „našeg“ i „tuđeg“. U tom kontekstu, moda prestaje da bude shvaćena kao individualni izbor i postaje ideološko pitanje povezano s ekonomijom, nacionalnim identitetom i moralnim poretom.

Reference

- Babić Vukadinov, Milanka. 2019. „Miris žene u biblioteci: feministički časopisi u srpskoj periodici: 1918–1945.“ *MELISSA – Museums, Ethics, Library and Information Science, Studies, Archives* 18(1): 133–172.
- Barth, Fredrik. 1969. *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. Boston: Little, Brown.
- Cohen, Stanley. 1972. *Folk Devils and Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers*. London: MacGibbon and Kee.
- Comaroff, Jean, and John L. Comaroff. 1991. *Of Revelation and Revolution, Volume 1: Christianity, Colonialism, and Consciousness in South Africa*. Chicago: University of Chicago Press.
- Critcher, Chas. 2003. *Moral Panics and the Media*. Buckingham: Open University Press.
- Dragović, Vuk. 1956. *Srpska štampa između dva rata*. Beograd: Istorijski institut SANU.
- Foucault, Michel 1976. *The History of Sexuality, Volume 1: An Introduction*. New York: Pantheon.

- Foucault, Michel. 1979. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. New York: Vintage Books.
- Goode, Erich, and Nachman Ben-Yehuda. 1994. *Moral Panics: The Social Construction of Deviance*. Oxford: Blackwell.
- Grubački, Isidora. 2017. *Emancipating Rural Women in Interwar Yugoslavia: Analysis of Discourses on Rural Women in Two 1930s Womens Periodicals*. Master thesis: Central European University Department of History.
- Hobsbawm, Eric, and Terence Ranger, eds. 1983. *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ilić, Aleksandra. 2004. „Fond za narodno prosvjećivanje kralja Aleksandra Karađorđevića.“ *Andragoške studije* 1(2): 89–98.
- Ivanović Barišić, Milina. 2023. „Odevni narativi na primeru Beograda.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 71(1): 243–266.
- Marx, Karl. 2007. *Economic and philosophic manuscripts of 1844* (M. Milligan, Trans.). Dover Publications.
- Maskareli, Draginja. 2013. „Tradicija i moda: ženska obuća iz XIX i s početka XX veka u kolekciji Muzeja primenjene umetnosti u Beogradu.“ *Zbornik Muzeja istorije umetnosti*, 93–101.
- Maskareli, Draginja. 2019. *Moda u modernoj Srbiji: moda u Srbiji u XIX i početkom XX veka iz zbirke Muzeja primenjene umetnosti u Beogradu*. Beograd: Muzej primenjene umetnosti.
- Popov, Dušan. 1983. *Srpska štampa u Vojvodini između dva rata (1918–1941)*. Novi Sad: Matica srpska.
- Prošić Dvornić, Mirjana. 2006. *Odevanje u Beogradu u XIX i početkom XX veka*. Beograd: Stubovi kulture.
- Stojanović, Dubravka. 2008. *Kaldrma i asfalt: Urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890–1914*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju.
- Stojanović, Dubravka. 2010. *Ulje na vodi: Ogleđi iz istorije sadašnjosti Srbije*. Beograd: Peščanik.
- Stefanović, Svetlana. 2020. *Žensko pitanje u beogradskoj štampi i periodici 1918–1941*. Beograd: Magistarski rad, Odeljenje za istoriju, Filozofski fakultet.
- Todorova, Maria. 1997. *Imagining the Balkans*. New York: Oxford University Press.
- Veblen, Thorstein. 1899. *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions*. New York: Macmillan.
- Velimirović, Danijela. 2007. „Moda i ideologija: ka novoj politici stila.“ U *Privatni život kod Srba u dvadesetom veku*, uredio Milan Ristiović, 342–361. Beograd: Clio.
- Link ka pretraživoj biblioteci: <https://xn80aafkgm9bibt.xn90a3ac/%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B3%D0%B0>

Jelena Čuković

Institute of Ethnology and Anthropology,
Faculty of Philosophy, University of Belgrade
jelena.cukovic@f.bg.ac.rs

*“Woe to the Household Where the Pomodarka (Fashionista) Rules”:
An Analysis of Negative Narratives on Fashion in Serbian Press
at the Turn of the 19th to 20th Century*

The discourse on fashion as a negative social factor has always existed alongside interpretations of fashion as a positive, creative, and emancipatory force, yet its intensity fluctuated depending on specific social circumstances. Within conservative public narratives, the adoption and practice of certain aspects of fashion were often labeled as recklessness, frivolity, vanity, or even betrayal—attributes most frequently ascribed to the younger generations, and especially to women. By analyzing texts from Serbian-language newspapers and journals from the late 19th and early 20th centuries – a period during which negative discourse was particularly dominant – this study seeks to identify and categorize the main motifs in arguments portraying fashion as foreign and harmful. A preliminary examination of the material reveals several recurring themes: moral and ethical condemnation of “those who follow fashion,” concerns regarding women’s physical health, and, as a consequence, the disruption of the integrity of the entire community to which these individuals belonged. The aim of this research is to achieve a deeper understanding of this dimension of the social and political life of fashion—namely, its instrumentalization in the press and other public outlets that historically served as mechanisms for regulating cultural identities within Serbian society.

Keywords: fashion, conservative ideologies, gender, body, morality, press, *Seljanka*

*« Malheur à la maison où la femme de mode règne en maître »
Analyse des récits négatifs sur la mode dans la presse serbe
vers la fin du 19e et au début du 20e siècle*

Le discours sur la mode comme facteur social négatif a toujours existé parallèlement avec le discours sur la mode comme facteur social positif/créatif/émancipateur, mais il faiblissait et s’affermissait dans certaines circonstances sociales. L’acceptation et la pratique de certains aspects de la mode ont souvent été qualifiées par des récits conservateurs dans le public comme imprudence, malléabilité, frivolité ou même trahison, caractéristique des jeunes générations et particulièrement des femmes. À travers l’analyse des textes de la presse en

serbe dans la période de la fin du 19e et du début du 20e siècle qui traitent ce thème, lorsque le discours négatif était dominant, j'ai l'intention de relever et de catégoriser les motifs principaux dans les arguments de la représentation de la mode comme de quelque chose d'étranger et de négatif. Par un aperçu préliminaire des sources il est possible de se rendre compte d'une condamnation fréquente du caractère et de l'éthique de « ceux qui suivent la mode », de l'inquiétude pour la santé physique de cette personne et par conséquent, de la violation de l'intégrité de toute la communauté à laquelle appartiennent ces individus. L'objectif de la recherche est une meilleure compréhension de cet aspect de la vie sociale et politique de la mode, c'est-à-dire de son instrumentalisation dans la presse et les autres médias par lesquels dans l'histoire de la société serbe étaient surveillées les identités culturelles.

Mots clés: mode, idéologies conservatrices, genre, corps, morale, presse, *Paysanne*

Primljeno / Received: 30.08.2025.

Prihvaćeno: Accepted for publication: 1.11.2025.